

Küresel Salgının Sosyolojisi ve Yeni Normal Dönemde Paradigma Dönüşümü

Doç. Dr. Vehbi Bayhan

Doç. Dr. Vehbi Bayhan

Doç. Dr. Vehbi Bayhan, İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde 1988 yılında Lisans, 1992 yılında Yüksek Lisans ve 1995 yılında Doktora öğrenimini bitirdi. Kültür Bakanlığı tarafından 1997 yılında yayımlanan "Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma" kitabı ile Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından verilen, "1999 Yılı Genç Sosyal Bilimciler Ödülü"nü kazandı. 2003 yılında "Genç Kimliği: Üniversite Gençliğinin Sosyolojik Profili" adlı kitabı yayımlandı. Gençlik, bilişim toplumu, göç, kentleşme, toplumsal cinsiyet, demokrasi, sivil toplum, internet, küreselleşme, intihar, risk toplumu, postmodernizm, gözetim toplumu, anomi ve yabancılaşma konularında çeşitli kongrelerde bildirimleri ve dergilerde makaleleri bulunmaktadır. 2011 yılında İngiltere Leicester Üniversitesi ve 2014 yılında ABD'de Wyoming Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Dr. Bayhan, halen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir.

Assoc. Prof. Vehbi Bayhan

Assoc. Prof. Vehbi Bayhan graduated from Inonu University, Department of Sociology in 1988, Master in 1992 and PhD in 1995. He won the "Young Social Scientists Award of 1999" awarded by the Turkish Social Sciences Association with his book "Anomy and Alienation in University Youth" published by the Ministry of Culture in 1997. In 2003, his book titled "Youth Identity: Sociological Profile of University Youth" was published. He has papers in various congresses and articles in journals on youth, information society, migration, urbanization, gender, democracy, civil society, internet, globalization, suicide, risk society, postmodernism, surveillance society, anomy and alienation. He was a visiting professor at Leicester University in England in 2011 and Wyoming University in USA in 2014. Currently, Dr. Bayhan is a faculty member at İnönü University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology.

Küresel Salgının Sosyolojisi ve Yeni Normal Dönemde Paradigma Dönüşümü

Doç. Dr. Vehbi Bayhan
İnönü Üniversitesi
vehbi.bayhan[at]inonu.edu.tr

*“Ümitsizliğin ardında nice ümitler var.
Karanlığın ardında nice güneşler var.”
Mevlana*

Özet

21. yüzyılda COVID-19 küresel salgını birey, toplum ve devleti derinden etkilemektedir. Ontolojik güvensizlik içinde birey ve toplumlar kaygı, korku ve depresyon sarmalında yaşamaktadır. Tarihteki bütün pandemiler hayvanlardan insanlara geçen virüs nedeniyle yaşanmıştır. Bütün pandemiler toplumda bir değişim yaratmıştır. 14. yüzyılda veba salgını nasıl feodalitenin bitişini getirdiyse, 21. yüzyıldaki COVID-19 salgını da bilişim toplumu, risk toplumu ve gözetim toplumuna geçişi hızlandırmıştır. Salgından korunmak için karantina döneminde aile ilişkilerinde değişim yaşanmıştır. Eğitim ve çalışma evden online yürütülmektedir. Evde kalma uygulaması, çocuk, genç, yaşlı, kadın ve erkeğin gündelik hayatlarını değiştirmektedir. Pandemi, enformasyon toplumuna geçişi hızlandırmıştır. Pandemi, risk toplumu gerçeğini ortaya çıkartmıştır. İnternet temelli hayat gözetim toplumunu inşa etmektedir. Hem gözetim toplumu pratiği hem de virüs korkusu paranoid-sizoid toplumu üretmektedir. Neoliberalizmin birey temelli narsistik kültürü yerine yeni paradigma ihtiyacı doğmuştur. Pandemi ya otoriter devlet ya sosyal devlet ya da liberalizmin ehlileştirilmesine neden olacaktır. Ülkelerin paranoid-sizoid ruh halinden kurtulup, küresel dayanışmayı yeniden kurmaları gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

Küresel salgın, enformasyon toplumu, risk toplumu, gözetim toplumu, paranoid-sizoid toplum.

Sociology of the Pandemic and the Paradigm Transformation in the New Normal Period

Abstract

In the 21st century, the COVID-19 pandemic deeply affects the individual, society and state. Individuals and societies live in anxiety, fear and depression spiral in ontological distrust. All pandemics in history have been caused by the virus that has passed from animals to humans. All pandemics have created a change in society. Just as the plague epidemic brought the end of feudalism in the 14th century, the COVID-19 outbreak in the 21st century accelerated the transition to the information society, risk society and surveillance society. In order to protect from the epidemic, family relations have changed in the quarantine period. Education and work are carried out online from home. The practice of staying home changes the daily lives of children, youth, elderly, women and men. Pandemic accelerated the transition to the information society. Pandemic has revealed the reality of risk society. It builds the Internet-based life surveillance community. Both surveillance society practice and fear of virus produce paranoid-schizoid society. The need for a new paradigm has emerged instead of an individual-based narcissistic culture of neoliberalism. Pandemic will result in the taming of either an authoritarian state, a social state, or liberalism. Countries need to get rid of the paranoid-schizoid mood and re-establish global solidarity.

Keywords

*Pandemic, information society, risk society, surveillance society,
paranoid-schizoid society*

Giriş

COVID-19 olarak tanımlanan ve ancak elektron mikroskobu ile görülebilen virüs nedeniyle bütün dünyadaki insanlar ve toplumlar karantinada. Sürekli medyada paylaşılan ölüm ve hastalık istatistiklerinin de etkisiyle, her an virüsün bulaşıp ölüm ile karşı karşıya gelme riskinin oluşturduğu “ontolojik güvensizlik” nedeniyle, bireyler kaygı, endişe ve depresyon içinde şok ve travma yaşamaktadır. Küreselleşmenin yoğun yaşandığı süreçte, tüketimle var olduğuna inanan, sosyal medya ile dünyanın parmaklarının ucunda olduğunu zanneden, narsist ruh haliyle herkesi ve diğer canlıları küçümseyen insanın, gözle görülmeyen bir virüs tarafından yok olma ihtimalinde psikolojik ve sosyal olarak bunalım yaşaması doğaldır.

Birey ve toplumun bir felaket ile karşılaştığında verdiği tepkilerin aşamaları, COVID-19 pandemisi örneğinde şu şekilde betimlenebilir:

- (a) *İnkâr*: Ciddi bir şey olmuyor, bazı sorumsuz bireyler sadece panik yayıyorlar;
- (b) *Öfke*: Genellikle ırkçı ya da devlet karşıtı bir biçimde: Çinliler suçlu, devletimiz verimli değil.
- (c) *Pazarlık*: Tamam, bazı kurbanlar var, ama hasarı sınırlayabiliriz.
- (d) *Depresyon*: Hepimiz bu felakete mahkumuz.
- (e) *Kabul*: Virüs salgının etkilerini ve gerçekliğini kabul edip, önlemlere uymak. Virüsle yaşamayı öğrenmek (Zizek, 2020, s. 52).

Bu aşamalarda dikkat edileceği üzere, bir felaket ve travma ile karşılaşan bireyler ve toplumlar önce sorunu kabul etmiyorlar, daha sonraki aşamada sorunla ilgili suçlama ve günah keçisi bulma davranışı geliyor. İlk başta sorunu inkâr eden, öfke ile başkasını suçlayan birey sonraki pazarlık aşamasında sorunun farkına varıp travmadan az hasarla kurtulmayı düşünüyor. Travmanın oluştur-

duğu depresyon aşamasından sonra, sorunu kabul etme ve yüzleşme aşamasıyla yeni normale uyum sağlanıyor.

İnsan ve toplumların virüs salgını ile yüzleşmesi insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak insan zihni ve psikolojik yapısı gereği olumsuzlukları unuttur. Birebir yaşamadığı ve deneyimlemediği durumları anlayamaz. Tarihte yaşanan salgınların ciddiyetini içselleştiremez. COVID-19 Çin'in Wuhan kentinde Aralık 2019 yılında ortaya çıktığında sokakta düşüp ölenleri film seyrederek gibi televizyon haberlerinde izleyen insanlar, virüsün küreselleşmenin hızlı ve yoğun etkileşimi ile Çin'den bütün ülkelerle yayılması ile salgının ciddiyetinin farkına vardı. Ülkelerin çoğunluğu, salgına karşı Çin'in uyguladığı önlemleri, Dünya Sağlık Örgütü'nün de koordinasyonunda uygulamaya başladılar.

Bu bağlamda, insanların ve toplumların alıştığı hayatları değişmeye başladı. Bu değişim sürecini analiz etmek, dönüşümü anlamak ve yeni normal olarak ifade edilen gündelik hayatın yeni kodlarını çözümlenmek hem şimdiye hem de geleceğe ışık tutacaktır. Hayatın içinden söz söyleyen sosyolojinin, insanların toplumsal davranış örüntülerini irdelemesi ile toplumu anlamak arasında birebir ilişki vardır. Her toplumun kendine özgü kültürel kodları olduğu için bütün toplumların sosyolojik yapısı yeknesak değildir. Küreselleşme çerçevesindeki benzerlikler olduğu kadar farklı toplumsallıklar bir realitedir. Sosyolojik analizin; birey bazında *mikro*, kurum bazında *mezzo*, toplum ve devlet bazında *makro* olmak üzere üç boyutu vardır. Birey, kurum ve toplum karşılıklı etkileşim ve ilişki içindedir. Bu makalede, küresel salgının sosyolojisi ve yeni normal dönemde paradigma dönüşümü konusu incelenmektedir. Konu, birey, kurum ve toplum bağlamında; tarihsel arka planı, günümüzdeki durumu ve gelecekteki olası dönüşümlerinin ilişkiselliği bağlamında betimlenecektir.

Küresel Salgının Sosyolojisi

Küreselleşme hem bir olgu, hem bir ideoloji hem de bir durumdur. Artık hiç kimse kendini küreselleşmenin etkisinden yalıtamamaktadır. Küreselleşmenin dışı yok, herkes ya küreselleşmenin “özne”si ya da “nesne”si konumundadır.

Sanayi devriminin yarattığı bunalımlara çare bulmak amacıyla bilimsel geleceğini oluşturan sosyoloji, sanayi toplumu ve modernitenin yarattığı bir bilim olarak tanımlanır. Çağdaş sosyologlar toplumları, ideal tipleştirme bağlamında şu şekilde sınıflandırır. “Tarım Devrimi” ve “Tarım Toplumu” aşamasından sonra, “Sanayi Devrimi” ve “Sanayi Toplumu” yaşanmıştır. Günümüzde ise yeni oluşan devrim “Bilişim Devrimi” ve yeni oluşan toplum da “Bilişim Toplumu” olarak adlandırılmaktadır. Tarım devriminin simgesi “karasaban” iken, sanayi devriminin simgesi “buharlı makine”, bilişim devriminin simgesi ise “internettir”. Tarım toplumunda geleneksel kültür, sanayi toplumunda modern kültür, bilişim toplumunda da postmodern kültür yapılanmıştır.

Yeni toplumsal yapı dönüşümünün, dolayısıyla toplumun adlandırılması konusunda farklı sosyologlar farklı adlandırmalar yapmaktadır. Mesela, Manuel Castells, bu yeni yapılan toplumu “Ağ Toplumu” (Network Society) olarak

nitelemektedir. Yeni kavramlaştırmalardan birisi de Ulrich Beck tarafından üretilen “Risk Toplumu” kavramıdır. Anthony Giddens de, risk toplumu kavramını içeren “Düşünümsel Modernleşme” kavramını kullanmaktadır. Başka bir adlandırma da ilk kez Gary T. Marx tarafından kullanılan ve David Lyon tarafından geliştirilen, Giddens tarafından da ele alınan “Gözetim Toplumu” kavramıdır (Bayhan, 2011a, s. 207).

COVID-19 küresel salgını, toplumda oluşturduğu sosyal ve kültürel değişimler bağlamında hem risk toplumu hem bilişim toplumu, hem de gözetim toplumunu içeren ve bu toplum yapılarının uygulamalarını deneyimlediğimiz bir araç görevi görmektedir.

COVID-19 salgını salt sağlık sorunu değildir, aynı zamanda sosyal bir problemdir. Dünya Sağlık Örgütü’nün tanımıyla sağlık, bireyin biyolojik, psikolojik ve sosyal açıdan tam bir iyilik halidir. Sağlık ve hastalık olgusu sadece fizyolojik ve biyolojik yapının bozulması değil, aynı zamanda bireyin ruhsal yapısını ve sosyal durumunu da etkileyen bir gerçekliktir. Herkesin içinde yaşadığı coğrafi çevre, kültürel ve sosyal yapı sağlık örüntülerini inşa eder. Hastalığın reçetesi bireyden bireye, toplumdaki topluma ve kültürden kültüre farklılık oluşturur. Tarihte görüldüğü gibi, salgın hastalıklar riski her an ve her dönemde başımıza gelebilir. Her dönemde yaşanan riskler farklılaşsa da kategorize ederek ideal tipeleştirme yaparsak, olası ve olan riskleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. **Ekolojik Riskler:** Nükleer savaş tehdidi, küresel ısınma, iklim değişikliği, ozon tabakasının incelmeye, doğal riskler (deprem, sel, yangın, salgın hastalık vb.)
2. **Sosyal Riskler:** Ailenin dönüşümü (postmodern aile örüntüleri; boşanmaların artışı, tek ebeveynli aileler, yalnızlık, yabancılaşma), işsizlik, sosyal tabakalar arası uçurum, ülkeler arası gelir uçurumu, insanların mahremiyetine medya ve İnternet vasıtasıyla tecavüzün artması (George Orwell’in “1984” romanında tasarladığı “Big Brother”in benzerinin yaşanması tehlikesi olasılığı).
3. **Teknolojik Riskler:** Kitle imha silahları, kimyasal ve biyolojik silahlar, manyetik kirlenme.
4. **Kültürel Riskler:** Hayat alanlarının Amerikanlaşması (medya ve sinema vasıtasıyla Hollywood kültürünün bütün ülkeleri etkilemesi), kültürel çatışma, fundamentalizm, etnosentrizm, tekdüze olma, homojenleşme.
5. **Siyasal Riskler:** Bölgesel çatışma (Ortadoğu’daki İsrail-Filistin çatışması), savaş, gelişmiş ülkelerin hegemonyası (ekonomik ve siyasal bağımlılık), ulus aşırı kuruluşların ülke politikalarını yönlendirmesi (IMF, Dünya Bankası, Avrupa Birliği vb.), terörizm (Bayhan, 2002, s. 200). Suriye’de yaşanan paylaşım savaşı ve 5 milyona yakın Suriye göçmeninin Türkiye’de yaşamak zorunda olması günümüzdeki risklerdendir. Her an hiç kimsenin mülteci olmayacağı garantisizdir. Kırılğan ve müphem zamanlarda yaşıyoruz.

Hayatımızın her alanında risklerle yaşıyoruz. Dışsal risk olarak tanımlanan doğal afetlerin ne kadarı doğaldır? İnsanoğlunun bitmek bilmez açgözlü tüketim alışkanlığı ile doğayı sömürüp, dengesini bozuyoruz. Sel, kuraklık, salgın hastalık ve açlığa yol açıyoruz. Varsıl toplumlarda zenginlik, obezite (aşırı şişmanlık) riskini üretirken; yoksul toplumlarda yoksulluk ve yoksunluk, açlıktan ölüm riskini ve sosyal patlama riskini üretmektedir. İçtiğimiz içeceklerin ne kadar saf, katkısız ve sağlıklı olduğunu hangimiz biliyoruz. Yediğimiz yiyeceklerin, özellikle fast-foodların içeriğindeki katkı maddelerinin ve hormonlu sebze ve meyvelerin sağlığınıza verdiği zararların farkında olsak da tükettiğimiz bir gerçek. Cep telefonu, televizyon ve bilgisayar radyasyon yaymasına karşın hayatımızın vazgeçilmez bir organı gibi işlev görmekte, teknolojik aygıtlara bağımlı yaşamaktayız. Kalabalık şehirlerde, her an trafik kazası geçirme ve teröristlerin bombalama riski ile karşı karşıyayız (Bayhan, 2011a). COVID-19 pandemisi ile de salgın hastalık riskinin ayırdına vardık.

Risk toplumu gerçeği bağlamında doğal risklerden depreme karşı nasıl dayanıklı evler yapmak, sele karşı barınakları dere yatağına yapmamak, trafik kazalarına karşı kurallara uymak önlem ise; salgın hastalıklara karşı da korunma ve önlem uygulamaları tarihi süreçte benzerlik taşımaktadır.

Küresel salgın hastalıkların tarihteki bazı örnekleri bağlamında toplumda yaptığı etkiler şu şekilde ifade edilebilir. Salgımlarla insanlar ve medeniyetler arasındaki ilişki antik çağlara kadar uzanmaktadır. Babillerden, Hititlere, eski Yunan site devletlerinden Büyük Roma İmparatorluğuna, Çin ve Japonya'dan Avrupa ve Amerika'ya kadar salgın hastalıklar yüzünden önemli nüfus kayıpları olmuş ve buna bağlı olarak önemli ekonomik ve sosyal sonuçlar ortaya çıkmıştır (Şeker vd., 2020, ss. 121-126). Roma döneminde (161-166) ortaya çıkan veba salgını sonunda taht kavgaları artmış, aynı zamanda Hristiyanlık yaygınlaşmıştır. 11. yüzyılın sonlarından 13. yüzyılın sonlarına kadar 200 yıllık bir dönem boyunca Müslümanlara karşı gerçekleştirilen Haçlı savaşlarında Avrupalı Hristiyan ordularında veba, cüzzam, dizanteri, frengi ve sıtma vb. gibi en yaygın hastalıkların bir kısmı Avrupa'dan İslam coğrafyasına Haçlılar tarafından taşındı. 14. yüzyılda Çin'de başlayan ve Avrupa'ya taşınan veba salgını (Kara veba) ile nüfus azalınca on bin yıl süren feodalitede çözülmüştür. Dini değerler azalmış ve Hristiyan inancına şüpheler artmış, Protestanlık mezhebinin yaygınlaşması ile dinde reform yaşanmıştır (Şeker vd., 2020, ss. 121-126).

Veba ve çiçek mikropları 1450-1750 yılları arasında merkantilist (ticaret kapitalizmi) dönemin ortaya çıkması ve Avrupa merkezli modern ulus devletlerin ortaya çıkmasında en belirleyici öğelerden oldular. 1750-1930 dönemindeki liberal anlayış temelinde piyasa mekanizması çerçevesindeki sanayi kapitalizminin şekillenmesi ve gelişmesinde diğer faktörler yanında mikropların da yine önemli etkisi oldu. 1930-1980 döneminde devletin gittikçe artan önemini gündeme getiren Keynesyen iktisat, 1980'lerden itibaren devletin piyasadan çekilmesi ve özel sektörün daha etkin olacağı yeni klasik iktisat anlayışı hâkim genel paradigma olarak 2020'lere kadar devam etti. Açık olan bir durum var ki koronavirüs ile birlikte devletin ekonomideki ağırlığı giderek artacak ve

küreselleşme yerine daha içe kapanan milli yaklaşımlar öne çıkacaktır (Şeker vd., 2020).

Dünyayı etkileyen diğer bir salgın 1918 ve 1920 yılları arasında süren İspanyol Gribidir. Birinci Dünya Savaşının sonlanmasında etkili olan İspanyol Gribinden 50 milyon kişinin vefat ettiği tahmin ediliyor. Bütün salgın hastalıklarının kaynağının hayvanlar olduğu ve insanların doğayı tüketim uğruna sömürmesinin doğal dengeyi bozmasından müllhem, yabancı hayvanlar başta olmak üzere evcilleştirilen hayvanlardan insanlara geçen virüslerin, mutasyona uğrayıp insandan insana geçtiği bilimsel olarak saptanmış bir gerçekliktir. 1918 yılında ABD’de başlayan ve iki yıl süren İspanyol Gribi kuşlardan domuzlara ve onlardan insanlara geçen bir virüs hastalığıdır. Amerikan askerleri ile Avrupa’ya taşınan İspanyol Gribi tüm dünyaya yayılmıştır. COVID-19’un da Çin’de yarasalardan pangolin denilen yabancı hayvana ondan da insanlara geçtiği ve insanlar arasında bulaşarak yayıldığı düşünülmektedir. Zaten COVID-19’un Çin’in Wuhan kentindeki canlı yabancı hayvan pazarından yayıldığı ifade edilmektedir. 2002 yılında ortaya çıkan SARS virüsünün de COVID-19 gibi Çin’de ortaya çıkıp diğer ülkelere yaygınlaşmasında Çin’in hayat tarzı ve yemek kültürüyle ilgili olduğu düşünülmektedir. 2020’deki COVID-19 gibi 1918’deki İspanyol Gribi de zatürreye yol açıp ölüme götürüyormuş. 100 yıl arayla ortaya çıkan iki salgın hastalık arasında benzerlik bulunması, sadece hastalığın biyolojik ve tıp boyutu değil; salgından korunmak için maske kullanma, okulların tatil edilmesi, ibadet yerlerinin kapanması, fiziksel ve sosyal izolasyon vb. uygulamalardaki benzerlikler de dikkati çekmektedir.

Günümüzde de insanların gündelik hayatlarındaki zorunlu değişimler insan ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Ekonomik açıdan hem ülkeler hem de bireyler olumsuz etkilenmektedir. Salgından korunmak için evden çıkmama önlemine, varsıllar ve evden internet vasıtasıyla çalışma imkânı bulanlar uyarken ve kendilerini pandemiden korurken; sağlık, market, emniyet, gıda, dağıtım hizmeti veren iş görenler hastalığın bulaşma riskine rağmen çalışmalarını sürdürmektedir. Ayrıca, esnek işlerde sosyal güvencesiz çalışmak zorunda olanların işyerlerinin kapanmasından dolayı işsiz kalmaları da sosyal sorunlardan biridir. İnternet vasıtasıyla ara verilen öğretim dijital ortamda sürdürülmekte ve örgün öğretime alışan öğrenci ve öğretmenlerde uyum sorunları oluşturmaktadır. Evde yaşamak zorunda olmak, bireylerin sosyal ortam ve çevresinin kısıtlanmasına yol açtığı için bunalıma yol açmaktadır.

Salgın hastalıklardan, tıbbi açıdan çaresi bulunana kadar korunma yollarının aynı olduğu görülmektedir. 100 yıl önceki İspanyol Gribinden korunmak için kullanılan yöntemler ile günümüzde yaşanan COVID-19 virüs salgınından korunma yolları aynıdır. Ayrıca, 1000 yıl önce veba salgınında İbn-i Sina’nın insandan insana bulaşan bu salgın hastalıklara karşı çözüm önerilerinin 2020 yılında da uygulanıyor olması manidardır; “Sirke ile temizlik yapın. Ellerinizi, bulaşıklarınızı ve kıyafetlerinizi mutlaka sirke ile yıkayın. Birlikte dolaşmayın. Beş on kişi bir araya gelerek kalabalıklar oluşturmayın. Pazarları terk edin. Paraları bırakın. Toplu halde ibadet etmeyin. Salgından korkmayın, hastalık-

tan sakının, hastalarımızı terk etmeyin. Evinizde oturun ve neşeli olun. Hastalık neşeden kaçar” (Şeker vd., 2020). Aşısı veya ilacı bulunana kadar salgın hastalıklardan korunma yollarının hem 100 yıl önce hem 1000 yıl önce, hem de günümüzde aynı olduğu görülmektedir. Salgında elleri temiz yıkama ve hijyene dikkat etme gerekliliği COVID-19 nedeniyle alışkanlık haline gelmesi olumlu bir kazanımdır. Bu durum, ellerini sürekli yıkayan psikolojik olarak obsesif-kompulsif rahatsızlığı olanlar açısından bir yandan davranışlarını akileştirme ihtimali taşıırken, diğer yandan bazı bireylerin de obsesif-kompulsif davranışları geliştirme riski taşımaktadır. Tarihi salgınların sonuçları şu şekilde kategorize edilebilir:

- i. **Sağlık Etkileri:** Kitlesel hastalık, kitlesel ölüm ve sakatlık, sağlık hizmeti ihtiyacında olağanüstü artıştan dolayı hizmetin yetersiz kalması, malzeme ve ilaç tedarikinde noksanlık, bakıma muhtaç olanların olumsuz etkilenmesi, sağlık harcamalarında artış, sağlık personeli ve hasta yatağı-yoğun bakım yetersizliği, birey ve toplum psikolojisinin bozulması.
- ii. **Demografik Etkiler:** Nüfus azalması, nüfus yoğunluğunda azalma, çocuk-geç-yaşlı nüfusta azalma, vb.
- iii. **Ekonomik Etkiler:** Üretimin azalması, tarım arazilerinin ekilememesi, enflasyon artışı, büyümenin azalması, gerilemesi, işsizliğin artması, iktisadi araçların etkilenmesi, temel ihtiyaçların temin edilememesi, vb.
- iv. **Sosyal Etkiler:** Panik, insan ilişkilerinin olumsuz etkilenmesi, sosyal faaliyetlerin azalması, ayrımcılık, şehir hayatının olumsuz etkilenmesi, eğitimin olumsuz etkilenmesi, kamu personeli izinlerinin kaldırılması, sosyal kargaşa artışı, vb.
- v. **Siyasi Etkiler:** Bazı medeniyetlerin çökmesi, Ortaçağ'da feodalitenin olumsuz etkilenmesi, Kilise-dini yapılara güvenin azalması, Reform ve Rönesans'ın tetiklenmesi, hanedanların-yönetimlerin değişmesi, isyanlar, huzursuzlukların artması, savaşların tetiklenmesi veya sona ermesi, vb. (Şeker vd., 2020).

Küresel salgınlar tıp paradigmalarında da dönüşümler oluşturmuştur. Nasıl ki Orta Çağ'da yaşanan veba salgını anlamayı, aydınlanmayı ve yanıtların doğada olduğunun kabul edilmesini var ederek, yeni bir tıp paradigmasını şekillendirdi ise; nasıl ki Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da yaşanan kolera salgını karantina müessesini oluşturarak modern halk sağlığının temelini attıysa; COVID-19 da epidemik ve pandemilerin neoliberal tıp çerçevesine sığmadığını göstermeli ve yatak yanı tıptan hastane tıbbına evrilmiş paradigmayı toplumla buluşturabilmeyi ve onu kâr hırsından soyutlayabilmeyi başarmalıdır (Elbek, 2020).

COVID-19 salgını sadece olumsuz sonuçlara değil, çevresel açıdan olumlu bir sonuca da neden olmuştur. Başta Çin olmak üzere zorunlu olarak sanayi üretiminin durması sonucu hava ve çevre kirliliğinde azalma yaşanmıştır. Kuzey kutbundaki delinen ozon tabakasının da kendini onardığı yapılan incelemeler sonunda saptanmıştır. İnsanlar zorunlu olarak eve kapanıp, doğadan çekilince deniz kıyılarında yunus balıkları tekrar yüzmeye başlamıştır.

COVID-19, gündelik hayatın sosyolojisinde de değişimler oluşturmuştur. Toplumsal hayatta kamusal alan ve özel (mahrem) alan ayrımından mülhem, toplumsal cinsiyet açısından yoğunlukla erkekler hayatlarının büyük kısmını kamusal alanlarda (işyeri, şehir meydanı, kahvehane, kafe, spor müsabakaları vb.) geçirirken; kadınlar çoğunlukla özel ve mahrem olan evlerde hayatlarını geçirirler. Evin bütün işleyişinden kadınlar sorumludur. Okula giden çocuklar sabah erken okula giderken, yaşlı erkekler de zamanlarının çoğunu kamusal alanlarda (kahvehane, park vb.) geçirirdi. COVID-19 salgını sonucu “evde kal” uygulaması ile evin bütün bireyleri günün bütün zamanlarını evde geçirmeye başlamıştır. Bu durum, bir taraftan rol çatışmalarına ve uyum sorunlarına yol açarken; diğer taraftan krizi iyi yönetenler için bir arada kalmanın sosyal dayanışmayı ve farkındalığı artırdığı gözlenmektedir. Ev işlerini ortaklaşa yapan ev halkı, evde ekmek yapıp sosyal medyadan paylaşanlar bu bütünleşmeye örnektir. Modern toplumda genellikle dışarda yemek yenilirken, bütün lokantaların karantina sürecinde kapanmasından dolayı yeniden aileler evde yemek yapmaya başlamıştır. Aslında, evde kal uygulaması geleneksel ve doğal hayata geri dönüşe yol açmaktadır.

Normal zamanlarda kapitalist ekonomi-politiğin gerektirdiği hızlı ve yarışmacı hayat tarzında, sabah erkenden işe gitmek veya okula gitmek için birlikte kahvaltı yapmadan evden çıkılmaktaydı. Akşamları büyük şehirde yaşıyorsanız, trafik yoğunluğundan geç vakitlerde eve ulaşma rutininde, yine aile bireylerinin ayrı ayrı akşam yemeği yediği yabancılaşmış bir ortamda, evin sadece bir otel gibi yatma mekânına dönüştüğü bir pratikten, COVID-19 salgını nedeniyle evde yaşamaya başlamaya geçiş. Bu süreç hem evi tanıma ve keşfetme hem de aile bireylerinin birbirlerinin farkına varması ve anlaması için bir fırsat oluşturmuştur. Ancak, anlaşamayan eşler için evde kalma süreci bunalıma dönüşmektedir. Aile içi şiddet vakalarında bütün ülkelerde artış yaşanmaktadır. Örneğin Çin’de karantina sürecinde aile içi şiddetin yüzde 300 arttığı ve boşanma oranlarında yoğun bir artış görülmüştür (Euronews, 2020). Karantina sürecinde aile içi şiddet Fransa’da yüzde 30, Türkiye’de ise yüzde 38 oranında artmıştır (Erem, 2020).

Bozkurt’un araştırmasına göre, cinsiyete göre kadınların verimlilik düşüşü erkeklerden çok daha yüksektir. Hanede yaşayanların sayısı arttıķça kadınların verimlilikleri çok daha fazla düşmektedir. Pandeminin getirdiği karantina, online çalışan kadınlar için çocuk bakımı, temizlik ve yemek konusunda dışarıdan hizmet alma imkânını ortadan kaldırmıştır. Bu da çalışan kadının yükünü büyük ölçüde artırmıştır (Bozkurt, 2020, s. 280). Hem ev hanımının bütün işlevlerini hem de online evden çalışmayı sürdüren kadınlardaki bunalım ve depresyon oranı daha fazla olmaktadır.

COVID-19 salgını sonucu “evde kal” uygulaması ile evden internet ile çalışma imkânı bulunanlar online çalışmaya devam etmişlerdir. Kapanan ilk, orta, lise ve üniversitelerde ise evden internet aracılığı ile uzaktan online eğitime geçilmiştir. Enformasyon (bilişim) toplumundaki eğitim ve çalışma tarzı deneyimlenmiştir.

Enformasyon toplumu bağlamında, iletişim araçları ve bilgi-işlem tekniklerinin eğitimde kullanılmasıyla birlikte, eğitimin yapısı değişmektedir. Bu çerçevede bilgisayarlı eğitim sürecinde, öğretmenin bir koordinasyon görevi üstlenecektir. Öğrenmeyi öğretmek önem kazanacaktır. Eğitim, okullarla sınırlı kalmamaktadır. Hızla değişen çağımızda okulda öğrenilen bilgiler yeterli kalmamaktadır. Bunun için, insanın kendisini sürekli yenilemesi, mesleği konusundaki gelişmeleri takip etmesi önem kazanmaktadır. Bu çerçevede, internetin etkin işlevi olacaktır (Bayhan, 1992, s. 187). Hayat alanlarımızda üretimden tüketim her süreç dijital temelli yapılanmaktadır. E-devlet ve e-toplum çağımızın gerçeğidir.

Türkiye bağlamında zaten 1970’li yıllarda mektupla öğretimle başlayan ve 1980’den sonra Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim uygulaması ile devam eden uzaktan eğitim tecrübesi vardı. Çoğu üniversitelerin uzaktan eğitim alt yapısı ve programları olduğu için online eğitime geçiş hızlı oldu. İlk, orta ve lise eğitimi de başta televizyon ile olmak üzere internet üzerinden de sürdürülen uzaktan eğitim modeline geçildi. Bu çerçevede zaten Türkiye’nin son yirmi yıldır hazırlandığı ve kurumlarını dönüştürdüğü e-devlet ve e-toplum uygulamaları önemli bir altyapı ve donanım sağlamıştır. Bankacılık sistemi online uygulamalar ile bu yeni bilişim toplumuna hazır. Dolayısıyla, salgın hastalık bilişim toplumuna geçişin önemli dönüşümlerinin toplumun genelinde uygulanması için vesile olmuştur. Virüsün aşısı ve ilacı bulunsa bile, yeni toplum yapısı olan bilişim toplumunun online eğitim ve online çalışma örüntüleri, eski çalışma ve eğitim biçimi ile eklektik olarak sürdürülecektir. Bu süreçte her ne kadar öğrenciler ve öğretmenler uzaktan eğitime alışkın olmadıkları için uyum sorunu yaşasalar da, bir geçiş süreci olarak önemli bir tecrübe kazanılmıştır. Normal yüz yüze öğretimi geçilse bile, ödev ve proje temelli online platformlar kullanılmaya devam edilecektir. Eğitimde internet temelli uzaktan öğretim modeli yaygınlaşması bir realite iken, diğer yandan özellikle çocuk ve gençlerde internet ve sosyal medya bağımlılığı önemli bir psikiyatrik hastalık olma riski taşımaktadır. Eğitim işlevi dışında, bütün zamanını internette dijital oyunlarla geçiren çocuk ve gençlerde dijital bağımlılık ve şiddet içerikli oyunlar oynanmasından dolayı şiddet davranışı görülmektedir. Sanal sosyal iletişim, gerçek sosyal iletişimin yerine geçtiğinde içine kapalı ve asosyal bireyler ortaya çıkmaktadır. 2000 yılından sonra doğan Z Kuşağı, “dijital yerli” olarak internetin temelde olduğu hayatın içinde yetişmiştir. Dijital çağın dijital bireyi, yeni davranış kodları üretmektedir.

Aynı uyum süreci, evden online çalışma imkânı olan bilgi temelli sektörler için de geçerlidir. Belki ev yaşamındaki roller ile iş yaşamındaki rollerde çatışma ilk aşamada yaşansa da verimlilik düşse de yeni *home ofis* sistemine uyum sağlanacaktır. Evden çalışma ile trafik sorunu ve trafikte geçirilen zamandan tasarruf sağlanacak, arabaların işe gidişte kullanılmasından doğan çevreyi ve havayı kirletmesinin önüne geçilecek, işyerinde yemek ve ofis harcamalarından tasarruf edilebilecektir. Belki tümüyle online evden çalışmaya geçilirse bile, yine haftanın belirli günleri ofiste, belirli günleri evden online çalışma ile hibrit çalışma örüntülerine geçilebilecektir. Bu dönüşüm bilgi temelli sektörler

için uygun olabilir, diğer hizmet ve üretim sektörlerinin klasik çalışma usulleri devam edecektir. Yine online öğretim de toplumun bütün sosyal sınıfları için geçerli olmayabilir. Karantina sürecinde bile evden online öğretime internet bağlantısı ve bilgisayarları olmadığı için katılamayan öğrenciler mevcuttu. Devletin bütün öğrencilere ve ailelere internet sağlaması, geleceğin önemli bir kamusal hizmeti olarak görülmektedir.

Sanayileşme ile şehirleşme eğilimi artmıştır. Sanayi toplumu bir anlamda şehir toplumdur. Ancak, günümüzde şehirler artık yaşanmaz hale gelmiştir. Şehrin sosyal ve maddi şartları artmadan, nüfus yoğunluğu artmıştır. Yerleşimden ulaşım, çevre kirliliğinden sağlığa kadar sorunlar fazlalaşmıştır. Enformasyon toplumunda, iletişim araçları ve bilgisayarlar aracılığıyla mekân farklılığının önemli olmadığı çalışma alanlarına bağlı olarak, insanlar şehirden uzaklaşmaktadırlar. Şehrin yakınlarında uydu şehirler kurulmakta daha küçük şehirlere, kasabalara ve kırsal alanlarına yerleşim oranı ve eğilimi artmaktadır (Bayhan, 1992, s. 188). COVID-19 salgınından korunmak için internet aracılığı ile evden çalışma imkânı olanlar kırsal alanlardaki yerleşim yerlerine taşınmıştır. Hem şehrin yoğun insan ve çevre kirliliği ve virüs bulaşma riskinden kurtulmak hem de doğal ortamda temiz çevrede karantinada kalmak için kırsal alana göç edenler varsıl olanlardır. Yoksul olan ve çalışmak zorunda olanlar yine büyük kentlerde yaşamak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla, zengin ve yoksul demeden herkese bulaşan virüsün eşitlikçi olduğu bir yanılsamadır. Çünkü virüsten korunmak için ve hastalığın tedavisinde de üst sosyal sınıfların daha ayrıcalıklı ve şanslı oldukları bir realitedir. Çünkü varsılların sağlık hizmetlerini satın alacak maddi güçleri bulunmaktadır.

COVID-19 salgınında, bağışıklık sistemi düşük ve kronik hastalıkları fazla olduğu için yaşlı bireylerde ölüm oranı daha yüksek olmaktadır. Dolayısıyla, yaşlıları korumak için ilk önlem 65 yaş üstü vatandaşların “evde kal” süreci ile karantinaya alınması idi. Ancak, uygulamanın ilk başlarında bu durum yanlış anlaşılacak, sanki hastalığı yaşlılar yayıyor zannıyla yaşlılar damgalanmıştır. Türkiye örneğinde, daha sonra 20 yaş altı çocuk ve gençlere de sokağa çıkma yasağı uygulanarak karantina genişletilmiştir. Bundaki amaç, gençlerin dışardan virüsü eve taşıma ve bağışıklığı dayanıksız olan yaşlılara bulaştırma riskini önlemektir. Damgalama (*stigma*) riski sadece yaşlılar maruz kalmamaktadır. Virüs Çin’den yayıldığı için Çinliler ve Çinlilere benzeyen Uzakdoğu insanları da diğer ülkelerde ötekileştirilme ve şiddet eylemlerine maruz kalma riski ile karşı karşıya gelmişlerdir/geleceklerdir. Ayrıca, bütün pandemi süreçlerinde azınlıkta olanlar her zaman günah keçisi olarak damgalanmıştır. COVID-19 pandemisinde Hindistan’da Müslümanların salgını yaydıkları gerekçesiyle ötekileştirilmesi, damgalanması ve şiddet uygulamaları görülmektedir. Göçmenler her ülkede suçlanan ve damgalanan grupları oluşturmaktadır. Yaşlıların damgalanması ve ötekileştirilmesi, İtalya ve İspanya’da yoğun bakımda yatan hastalara tek bir solunum cihazı kaldığında, yaşlı hastadan çekip genç hastaya takma ile yaşanmaktadır. Aslında, bu durum Darwin’in “doğal seleksiyon” teorisine kadar gider. Güçlülerin hayatta kalması teorisi bağlamında, İngiltere’nin salgının ilk dönemindeki “sürü bağışıklığı” uygulaması, salgı-

nın ciddiyeti ortaya çıkınca vazgeçilmiştir. Bizatihi Başbakan Boris Johnson ve Prens Charles'in de COVID-19 salgınına yakalanmasından sonra karantina önlemleri uygulanmaya başlanmıştır.

Türkiye, pandemi sürecini en iyi yöneten ülkelerden biri olmuştur. Sağlık bakanlığında kurulan bilim kurulu ile sağlık bakanının eşgüdüm içinde çalışması krizi daha az hasarlı atlatmak için örnek yönetim uygulamaları olarak tarihe geçmiştir. Neoliberal uygulamalar ile sağlık sektöründeki özelleştirmeye rağmen, sağlık kamu yatırımlarının ülkenin her tarafına yapılmasının önemi, salgın hastalıkta olumlu olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa ülkelerinden fazla olan ve salgın öncesi israf olarak görülen tomografi cihazları da salgın hastalıkta tanı ve tedavide önemli işlev görmüştür. Aynı durum modern ve tam donanımlı şehir hastaneleri için geçerlidir. Gerek ABD gerekse gelişmiş Avrupa ülkeleri salgında sınıfta kalmıştır. Neoliberal uygulamalar ile sağlık yatırımlarını özel sektörün eline bırakan ABD'de kriz daha fazla gözlenmiştir. Aynı durum İngiltere, İtalya, İspanya ve Fransa için de geçerlidir. Türkiye 80 ülkeye maske ve eldiven başta olmak üzere sağlık ve hijyen malzemeleri yardımı yapmıştır. Sanayi devriminin başladığı yer olan İngiltere ve Avrupa, küreselleşme ve özelleştirme uygulamaları ile sanayi üretimini Bangladeş, Hindistan ve Çin'e taşıdığı için salgın sürecinde maske bile bulamaz duruma gelmiştir. Salgın sonrası, son 30 yıldır uygulanan neoliberal ekonomi politikasının yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.

Küresel COVID-19 salgını, risk toplumu gerçeği ile yüzleşmemizi sağlarken; enformasyon toplumu yapısının uygulanmasını da zorunlu olarak sağlamıştır. Enformasyon toplumun e-devlet ve e-toplum uygulamaları ile sosyal medya kullanım örüntüleri, yeni bir topluma evirilerek gözetim toplumuna geçişi de oluşturmaktadır.

Çağımızda gözetim toplumu, gözetim temelli teknikler kullanarak örgütlenen toplumun adıdır. Gözetim altında olmak kişinin hareketlerinin ve faaliyetlerinin toplumu oluşturan örgütler ve yönetim birimleri adına teknoloji kullanarak kayıt edilmesi demektir. Kayıt altına alınan bu veriler ayıklanır, kategorilere ayrılır ve hayatımızı etkileyecek birçok kararın verilmesinde kullanılır (Report on the Surveillance Society, 2006, s. 5). Gözetleme, gittikçe küreselleşmektedir. Kentteki gözetleme, sürekli tecrübe edilir, sabahki ilk telefon aramasından, sokaktaki kameraya, banka makinesindeki retina tarayıcısına, bilgisayardaki iz sürme çerezine, ofis anahtarındaki barkoda, otomatikleştirilmiş otoban ücretine, cep telefonu bağlantılarına, dükkândaki kameraya, istasyona ve nihayet gecenin sonu olan bara kadar (Lyon, 2006, s. 111). Hayat alanlarımız, televizyon program formatından mühlhem "Biri Bizi Gözetliyor" realitesine dönüşmektedir.

İnternetin ve sosyal medyanın küresel gözetim toplumunun temel aracı olmasından mühlhem, bütün hayat alanlarımızda sürekli birileri tarafından gözlendiğimiz artık bir gerçekliktir. Küreselleşmenin dışı yok. Kendi içine kapalı bir toplumda yaşamak ütopyadır. E-devlet ve e-toplum olmadan gündelik ha-

yatımızı sürdüremez konumdayız. Emeklinin veya çalışanın maaşlarını çektiği ATM'ler, alış-verişin kredi kartıyla yapılması gerçekliği, iletişimin e-posta ve sosyal medya ile anında yapılması dışında bir hayat düşünülemez. Her an dijital ayak izlerimizi sosyal medyada bırakıyoruz. Arkadaşlar veya aile üyelerinin haberleştiği sosyal medya ağları, hayatımızın ve vücudumuzun adeta bir parçası. Üzüntülerimizi, sevinçlerimizi an be an paylaştığımız sosyal medya aslında bize ayna tutmaktadır. Bizim izdüşümümüz sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlarımızdır (Bayhan, 2018, s. 1044). Salgın sonrasında bazı teknolojik uygulamaların hızla yaygınlaşmasını sağlayacağı öngörülmektedir. Yapay zekâ; kişisel verilerin depolanması ve paylaşımı, bireylerin izlenmesi, bu uygulama alanlarının başında gelmektedir (Taştan, 2020, s. 6).

Gözetim toplumunun somut örneği Çin'dir. Çin'de 200 milyon güvenlik kamerası var ve bunların çoğu son derece etkin bir yüz tanıma teknolojisi ile donatılmış durumda. Hatta yüzünüzdeki benleri bile ayırt edebiliyorlar. Güvenlik kamerasından kaçmak mümkün değil. Yapay zekâ ile donatılmış bu kameralar kamusal alanlarda, mağazalarda, sokaklarda, istasyonlarda ve havaalanlarında bulunan her vatandaşı gözlemleyip değerlendirebiliyorlar. Tüm bu dijital gözetim altyapısının salgının kontrolünde son derece etkili olduğu artık kanıtlandı. Biri Pekin istasyonundan ayrıldığında, vücut ısısını ölçen bir kamera tarafından otomatik olarak tespit ediliyor. Eğer bu ısı endişe vericiyse, aynı vagona bulunan herkesin cep telefonuna bir bildirim gidiyor. Sistemin kimin trende nerede oturduğunu bilmesi boşuna değil (Han, 2020). Foucault'un Panopticon olarak nitelendirdiği şeffaf hapisane, günümüzdeki dijital uygulamalarla gerçekleşmekte ve tüm topluma teşmil edilmektedir.

Fiziksel gözetleme sistemleri dış dünyada ne yaptığımızı, nereye gittiğimizi, kiminle bulduğumuzu, televizyonda ne izlediğimizi veya internette hangi siteyi ziyaret ettiğimizi izliyor. Vücudumuzla bir bağlantısı yok. Ancak deri-altı-gözetim sistemleri vücudumuzda olup biteni takip ediyor. Sıcaklık gibi değerleri ölçmekle başladı. Ama kan basıncı, kalp ritmi veya beyin aktivitelerine de hâkim olabilir. Bunlar aracılığıyla da insanlar hakkında hiçbir zaman olmadığı kadar fazla şey öğrenmek mümkün. Böylelikle daha önce hiç görülmemiş boyutta totaliter rejimler ortaya çıkabilir (Harari, 2020).

Kişisel verilerin korunması sebebiyle Avrupa'da virüse karşı Asya ile benzer düzeyde dijital bir mücadele yürütmek mümkün değil. Çinli cep telefonu ve internet sağlayıcıları güvenlik güçleriyle ve sağlık bakanlığıyla müşterilere ait hassas verileri paylaşıyor. Devlet bu yüzden nerde olduğumdan, kimle görüştüğüme ne yaptığımdan ne aradığıma, ne düşündüğüme, ne yediğime, ne satın aldığıma, nereye gittiğime kadar her şeyi biliyor. Gelecekte devletin vücut ısısını, kiloyu, kan şekeri seviyesini vs. kontrol etmesi de pekâlâ mümkün. İnsanları aktif olarak kontrol eden dijital psikopolitikaya eşlik eden dijital bir biyopolitika (Han, 2020). Her bireye yerleştirileceği planlanan çip ile kişisel mahremiyetin kalmayacağı George Orwell'in 1984 romanında betimlediği gözetim ve denetim toplumuna evrilmeye doğru gidilmesi ihtimal dahilindedir.

Görüldüğü gibi COVID-19 küresel salgını, salt tıbbi bir sorun değil, psikolojik ve sosyolojik boyutları ve etkileri olan bir sorundur. Her küresel salgından sonra toplumsal yapıda değişimler olduysa, nasıl ki 14. Yüzyılda veba salgınından sonra feodalite çözüldü ise, 21. Yüzyılda da COVID-19 küresel salgınından sonra toplumların gözetim toplumuna dönüşeceği öngörülebilir.

Yeni Normal Dönemde Paradigma Dönüşümü

“Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak” söylemi, hayat alanlarımızda yeni normallerin inşa edileceğini ifade etmektedir. Normal olarak ifade edilen dönemde ortaya çıkan ve sosyal ve kültürel yapıyı etkileyen salgına karşı korunmak için yeni normal dönem kuralları yapılanmaktadır. COVID-19 salgınına karşı aşı ve ilaç bulunana kadar maske takmak, fiziksel ve sosyal mesafeye dikkat etmek ve hijyen kurallarını uygulamak yeni normalin gündelik hayat pratikleridir.

Ayrıca, salgının toplumsal sistemde yeni paradigma dönüşümüne de yol açabilme ihtimali vardır. Kuhn, bilimdeki değişimleri paradigmanın değişimi süreci ile izah eder. Bir bilim, belli bir zamanda geçerli bir paradigmanın egemenliği altındadır. Bu süreçte *normal bilim* işlemektedir. Bilgi birikiminin bu döneminde bilim insanları, hâkim paradigmayı genişletmek için çalışma yaparlar. Bu tür bilimsel çalışmalar, kaçınılmaz olarak *anormallik* veya hâkim paradigmanın açıklayamayacağı bulgular üretir. Anormallikler artarsa bir *kriz* aşaması ortaya çıkar ve bu kriz sonunda bilimsel bir *devrimle* sonuçlanabilir. Bilimin merkezine yeni bir paradigma yerleştiği için hâkim paradigma devrilir. Yeni egemen bir paradigma doğar ve döngünün tekrarlanması için zemin hazırlanır.

Kuhn’un paradigma dönüşümünden mülhem, COVID-19 öncesi dönemde normal hayat akışkanlığı içinde devam ederken COVID-19 salgını ile bütün hayat şok yaşadı ve anormal bir durum krize yol açtı. Eski paradigma (sağlık, devlet, siyaset vb. sistemi) yetersiz hale geldiği için devrim ile yeni bir paradigmaya geçiş ile yeni normalin kurulması söz konusudur. Bu bağlamda, yeni normal dönemde anomi ile yıpranan sistemin yenilenmesi ve dönüştürülmesi gündeme gelmektedir.

Neoliberal ekonomi-politik yapının COVID-19 salgını ile krize girmesi üzerine yeni ekonomi-politik sistem tartışmaları başlamıştır. Bu anlamda, sorulan soru şudur: “Pandemi sonrası devletler; otoriter devletlere mi dönüşecek, sosyal devlete mi dönüşecek, ya da liberalizm ehlileştirilecek mi?”

Otoriter Devlet: Pandemi sonrası devletlerin otoriter yapıya mı evrileceği konusu, Giorgio Agamben tarafından ortaya atılmıştır. COVID-19 salgını nedeniyle sınırlandırılan hakların bir istisna halinden otoriter yönetime dönüşme riski taşıdığı iddia etmektedir. Agamben’e göre, istisna halini normal bir yönetim paradigması olarak kullanma eğilimi artmaktadır. Bu sürece, salgının kolektif panik hallerine dönük gerçek bir gereksinime dönüşen korku hali de ideal bahane sunmaktadır (Agamben, 2020).

Byung-Chul Han'a göre, Çin artık dijital polis devletini pandemiye karşı başarılı bir model olarak satabilecek. Üstelik sisteminin üstünlüğünü daha da gururla gösterecek. Ve pandemiden sonra, kapitalizm daha da güçlü bir şekilde devam edecek. Virüs kapitalizmi yenmeyecek. Viral devrim gerçekleşmeyecek. Hiçbir virüs devrim yapamaz. Virüs bizi tecrit eder ve bireyleştirir. Güçlü bir kolektif duygu üretmez. Bir şekilde, herkes sadece hayatta kalmaya bakar. Karşılıklı mesafeleri koruyarak kurulan dayanışma, farklı, daha huzurlu ve adil bir toplum hayal etmemizi sağlayan bir dayanışma değildir. (Han, 2020).

Naomi Klein, *Şok Doktrini-Felaket Kapitalizminin Yükselişi* kitabında, savaş, darbe, terörist saldırı, piyasanın çökmesi ya da doğal afet gibi sarsıcı olaylardan sonra iktidarlar halkın şaşkınlığını fırsat bilip demokrasiyi askıya alabileceğini, alt ve orta sınıfın aleyhine olacak şekilde yüzde 1'lik kesimi zenginleştirecek radikal "serbest piyasa" politikalarını uygulayabileceğini belirtmektedir. Ancak, şoklar ve krizlerin illa bu yoldan ilerlemek zorunda olmadığını, bir krizin evrimsel bir sıçramaya yol açmasının da mümkün olduğunu belirtmektedir (Klein, 2020).

Sosyal Devlet: Zizek'e göre, COVID-19 salgını paniği yayıldıkça, artık nihai seçim yapmamız gerekiyor: ya güçlü olanın hayatta kalma ilkesinin en vahşi mantığını kabul edeceğiz ya da küresel koordinasyon ve iş birliğiyle yeni bir komünizm icat edecek ve onu uygulamayı seçeceğiz. COVID-19 salgını sadece piyasa ekonomisine dayalı küreselleşmenin sınırlarına işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda devletin tam bağımsızlığında ısrar eden milliyetçi popülizmin sınırlarının bile daha ölümcül olduğunu gösteriyor: "Önce Amerika!" sloganı artık bitti, çünkü Amerika ancak küresel iş birliği ve koordinasyon sayesinde kurtarılabilir (Zizek, 2020b).

Zizek, komünizm derken bahsettiği şeyin elbette eski usul komünizm olmadığını, sadece ekonomiyi kontrol edebilecek ve düzenleyebilecek, aynı zamanda ihtiyaç olduğunda ulus-devletlerin egemenliğini kısıtlayabilecek küresel bir organizasyon türünü kastettiğini ifade eder. Ülkeler geçmişte bunu savaş bağlamında yapabiliyordu, şimdi de hep beraber tıbbi bir savaş haline yaklaşıyoruz (Zizek, 2020a).

Liberal Devlet: Henry Kissenger'e göre, COVID-19 küresel salgınına karşı ulusal düzeyde verilen cevapların yerini küresel iş birliği almalı ve salgın sonrası için hazırlık yapılmalı. ABD ise bu süreçte yeni bir Marshall Planı hazırlamalı, salgına karşı Avrupa ekonomik anlamda yalnız bırakılmamalı. Bu süreçte ABD üç yol izleyebilir. Salgına karşı küresel mücadele desteklenmeli ve direnç artırılmalı; virüsün dünya ekonomisine verdiği hasarın giderilmesine yardım için adım atılmalı ve öncülük edilmeli; liberal piyasanın korunması ve geliştirilmesi sağlanmalı. Ancak birçok eski kurum virüse karşı ağır bir yenilgi içinde iken liderlik için birileri de öne çıkmalı. Kriz ile mücadelede öncülük yapacak liberal demokrasiler üstünlüklerini bu sayede koruyabilir ve yeni düzene uyum sağlayabilirler (Kissenger, 2020 aktaran İstikbal, 2020).

Siyaset bilimci Joseph S. Nye, Jr. COVID-19 salgını sırasında liderlerin verdiği yanlış kararlar sonucunda krizin büyüdüğünü belirtmektedir. Nye'e göre, COVID-19 salgınının başlangıcı dönüştürücü liderler için bir fırsattı. Dönüştürücü bir lider, krizin doğası gereği küresel olduğu için tek başına hareket eden bir ülke tarafından çözülemeyeceğini erken fark edebilirdi. ABD başkanı Trump ve Çin başkanı Şi de bu fırsatı kaçırdı. Küreselleşen dünyada, bağlantılar önemli bir güç kaynağıdır. Ve gittikçe karmaşıklaşan bir dünyada, en bağlantılı devletler en güçlü devletlerdir (Nye, 2020 aktaran Şimşek, 2020).

Dikkat edilirse salgın krizinden çıkmak için ülkeler arasında küresel iş birliği ve dayanışma bütün entelektüeller tarafından vurgulanmaktadır. Sorun bunu hangi liderin başlatacağıdır. Küresel bir ekonomik, sosyal ve ontolojik krizin ortasında, halen birbirini suçlayarak "salgını yapay olarak laboratuvar ortamında üretilip yaydığını" komplo teorileriyle birbirine isnat eden ABD ve Çin liderleri varken çözüm zor görülmektedir.

Fukuyama'ya göre, eğer pandemi ile savaşan dünyadaki ülkelerin farklı başarı derecelerine bakılırsa, kritik olarak iki faktör ortaya çıkıyor. Birincisi sağlık çalışanları, acil müdahale ekipleri, altyapı ve mevcut kaynakların sayısı ile ilgili olan kamusal kapasitesinin derecesi; ikinci kritik faktör ise, vatandaşların hükümetlerine duydukları güven derecesi ile ilgilidir. İster demokratik ister otoriter olsun, tüm insanların devletin kurallarına yüksek derecede gönüllü uyum sağlamaları gerekmektedir. Almanya ve Güney Kore, bu güven derecesinin mevcut olduğu demokrasilerdir ve sonuç olarak komşularının çoğundan daha iyi performans göstermiştir (Fukuyama, 2020). Kriz sürecinde Türkiye'nin başarısı ve performansı da kanıtlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü, pandemi sürecinde Türkiye'nin başarısını vurgulamıştır. Türkiye'nin bu başarısında bilim kurulu ile krizi yöneten Sağlık Bakanlığı, Cumhurbaşkanının karizmatik liderliği ve her ne kadar polarize olsa da Türk halkının felaket zamanlarındaki dayanışma ruhu (asabiyeti) ve dayanıklılığıdır. Türkiye, kriz sürecinde 80 ülkeye tıbbi yardım yaparak küresel dayanışma örneği vermiştir.

Sosyal davranışlarda nedensellik göstermek, istatistiklerle çalışan sosyal bilimciler için bile her zaman zor olmuştur. Birçok muhafazakâr bugün bile salgının on binlerce insanı "yalnızca" öldürdüğünü ve bu durumun diğer grip ölüm oranlarıyla karşılaştırılabilir olduğunu ve önlemlerin ve kısıtlamaların yol açtığı ekonomik zarara değer olmadığını iddia ediyor. Oysa halk sağlığı uzmanları, kısıtlamalar olmasaydı ölüm ve enfeksiyon sayısının çok daha yüksek olacağını ve hastanelerin hastalarla dolup taşacağını söylüyorlar. Sorun, sonucu açıklayabilecek diğer birçok faktör açık bir şekilde ortada duruyorken, savunduğunuz karşı-olgusallığı/görüşü kanıtlayamamanızdır (Fukuyama, 2020).

Güven sorunu artık hayatımızın her alanında. Devletler birbirlerine güvenmiyorlar. Havaalanlarını başka ülkelere gelen yolculara kapatıyorlar veya gelen yolcuları uzun bir süre karantinaya alıyorlar ve onları takip ediyorlar. Küresel dayanışma ve güven yerini ülkelerin problemlerini kendi başlarına çözmeye çalıştığı tepkilere bırakıyor (Şeker vd., 2020).

Salgının, uluslararası örgütlenmeler üzerinde köklü etkileri olacağı öngörülmektedir. Örneğin Dünya Sağlık Örgütü'nün varlığı ve fonksiyonları ciddi anlamda sorgulanmaya başlanmış; DSÖ'ne önemli finansal kaynak sağlayan ABD 2020 yılının Nisan ayında bu kaynağı durdurduğunu açıklamıştır. Bu durum, yeni ve daha işlevsel bir küresel sağlık örgütlenmesine doğru geçişin ilk işareti olarak görülebilir (Taştan, 2020, s. 6). DSÖ, 1918 İspanyol Gribi sırasında 1919 yılında kurulmuş uluslararası bir örgüttü. 2020 yılındaki küresel COVID-19 salgını ile işlevi sorgulanır hale gelmiştir.

COVID-19 salgını, uzun vadeli siyasal reform ve politikaları planlamayı imkânsız hale getirmektedir. Uzun vadede bir şey görülüyorsa, bu da uzun vadede hiçbir şeyin belli olmamasıdır. İnsanlık tarihinde savaş, istila, finansal kriz veya salgın kaynaklı ulusal acil durumlar, büyük siyasal reformların yaşanmasına olanak sağlamıştır. 1929 Büyük Buhran sonunda 1932 yılında ABD'de iktidara gelen Roosevelt döneminde uygulamaya konulan New Deal (Yeni Sözleşme) ile refah devleti politikaları uygulanmaya başlanmıştır (Fukuyama, 2020). Pandemi karşısında düşük gelir gruplarının, işsizlerin, yoksulların tamamen korunaksız olduğunun anlaşılmasıyla, aniden Keynesçi müdahalelerin hatırlanması ve pek çok ekonomik paket açıklanması eşzamanlı yürüyor (Arılı, 2020). Salgın, sosyal güvenlik anlayışında ve uygulamalarında değişiklikleri getirecektir. COVID-19 salgınıyla birlikte özellikle ABD gibi bireyciliğin ön planda olduğu ülkelerde ekonomik imkânlardan yoksun bireylerin sosyal güvenceden de yoksun olmasının, aslında bireysel bir konu olmadığı, toplumun tamamını ilgilendiren bir sistemik soruna kolaylıkla dönüştüğü görülmüştür (Taştan, 2020, s. 6). Yaşanmakta olan sürecin, devletleri sağlık, ekonomi ve güvenlik konusunda çok daha fazla aktif rol almaya ve inisiyatif göstermeye iteceği; planlamacı sosyal devlet uygulamalarının yönetsel olarak bundan sonraki dönemde öne çıkacağı öngörülebilir (İmga & Ayhan, 2020, s. 6).

Bu bağlamda, COVID-19 krizi, tıpkı 1929 ekonomik bunalımından sonra uygulamaya konulan sosyal refah devleti uygulamaları gibi sosyal politikaları güncelleyerek yeniden inşa mı edecek? Yoksa sadece krizde geçici bir pansuman olarak mı kullanılacak? Bunu zaman gösterecek. Olması gereken her ekonomi-politik sistemin insan odaklı olumlu boyutlarını alıp melez çözümler üretebilmektir. Paradigmalar arası pragmatik geçişlilikler, postmodern zamanların kolaj politikalarıdır. Modernitenin “Ne o ne de bu” mottosu yerine, postmodernizmin “hem o hem de bu” yaklaşımı, yaşanılacak bir dünya için *anything goes* (her şey mubah) mottosunu benimsemekten geçer. Modernitenin “tekçi ve katı” politikasına karşı, postmodernizmin “çoğul ve akışkan” modeli daha işlevsel olacaktır.

Sonuç: Paranoid-Şizoid Topluma Mı Doğru?

COVID-19 küresel salgın hastalığının birey, kurum, devlet ve toplum çerçevesinde bütün bağlamları etkilediği travmatik bir dönemden geçiyoruz. Bireyin gündelik hayat pratikleri, salgın sonrası yeni normal kurallara evrilecektir. Salgından korunmak için tarihteki veba ve İspanyol Gribinde olduğu gibi sosyal izolasyon, maske kullanma ve hijyenin hayatımızın temelinde olacağı

görülmektedir. Evde kal uygulaması aile ilişkilerimizde hem olumlu hem de olumsuz etkiler bırakmıştır. Bilgi temelli işlerde çalışan iş görenlerin internet ile evden online çalışma düzenine geçmesi, okulların kapanmasından dolayı öğrencilerin evden internet vasıtasıyla online öğretime geçilmesi 21. yüzyılın toplum modeli olan bilişim toplumuna geçişin somut örnekleriydi. 14. yüzyılda veba salgını nasıl feodalitenin bitmesine neden olmuşsa, 21. yüzyılda COVID-19 küresel salgını da bilişim toplumuna geçişle birlikte hem risk toplumu hem de gözetim toplumu gerçeğini yaşadığımızın somut göstergeleriyle doludur.

Neoliberalizmin ve kapitalist ekonomi-politikanın tüketime endeksli ve çevreyi istismar eden yapısı ile COVID-19 salgınının ortaya çıkması arasında ilişki yadsınmaz bir gerçektir. Neoliberal politikalar uygulayan gelişmiş ülkelerin küresel salgında krizi yönetememeleri, normsuzluk, kuralsızlık, güvensizlik bağlamında anomi içinde yabancılaşmaları ekonomi-politikalarında paradigma dönüşümünü gündeme getirmiştir. Bu çerçevede, devletlerin ya otoriter ya sosyal ya da liberalizmi ehlileştirerek yollarına devam edeceği tartışılmaktadır.

Hayat alanlarımızda internet temelli pür dijitalleşmenin inşa ettiği gözetim toplumu, aynı zamanda paranoid-şizoid toplumu üretmektedir. Küreselleşmenin temel omurgası ve ikonu olan İnternetteki her yazışmamızın ve her işlemimizin başkaları tarafından “izlendiği”, “denetlendiği” ve “gözetlendiği” gerçeğini bilmemizin bize verdiği “kaygı”, “güvensizlik” ve “korku” ile birlikte yaşamak, kişiliğimizde şizofrenik parçalanmalara ve paranoid-şizoid kişilik yapısına yol açmaktadır (Bayhan, 2011a, ss. 215-216). Bu bağlamda, gözetim toplumunda güvensizlik, kaygı ve anlamsızlık temelinde anomi yeniden üretilmektedir. Küresel terör eylemleriyle, kimsenin kimseye güveninin kalmadığı, herkesin birbirine kuşkuyla baktığı bir dönemde yaşıyoruz. Güvenlik uğruna insan mahremiyetinin hiçe sayıldığı, başta Londra ve New York olmak üzere bütün şehirlerde kameralarla herkesin an be an gözetildiği “korku toplumu”na dönüşüyoruz. Güvenlik adına yapılanlar paradoksal olarak insan haklarımızın da gasp edilebildiği, Jeremy Bentham’dan mülhem Foucault’un geliştirdiği Panopticon (gözetleyenin görülmediği, ancak tutukluların her an izlendiği şeffaf hapisane) sürecine giriyoruz (Bayhan, 2011b, ss. 154-155). Küresel salgın döneminde salt bireysel mahremiyetimizi internet vasıtasıyla devletin, istihbarat örgütlerinin ve şirketlerin gasp etmesi değil, aynı zamanda güven ve korku arasında herkesin virüs taşıyıcı olma riski ile paranoid-şizoid topluma dönüşme gerçeğiyle karşı karşıyayız.

Küresel salgından korunmak için devletlerin sınırlarını kapatması, küresel ilişkileri ve ulaşımı iptal etmesi, zaten kuşkucu ve içe kapanmayı getirmiştir. Komploları ile virüsün ABD ve Çin arasındaki ekonomik savaş nedeniyle ya Çin ya da ABD tarafından laboratuvar ortamında üretildiği algısı bireylerin ve toplumların ontolojik güvensizlik duymalarını, kaygı, endişe ve depresyona girmelerine neden olmaktadır. Bütün pandemi dönemlerinde olduğu gibi virüsü yayan bir günah keçisi bulunmaktadır. Bu da genellikle bütün ülkelerdeki azınlıklar, mülteciler ve dezavantajlı gruplar olmaktadır.

COVID-19 virüs salgınının yarattığı travma ve şok, müphem bir gelecek algısı ile sürekli birbirini ötekileştiren birey ve devletlerin, yeni bir sözleşme ile hem doğayı kirletmeyi önleyici üretim ve tüketim modeline geçmeleri, hem de küresel dayanışmayı inşa etmelerinin zamanı geldi geçmektedir. Evrenin ve dünyanın merkezinde insanın olduğu illüzyonundan ve narsist ruh halinden kurtulup yeni bir dünya ve evren tasavvuru üretmeliyiz. Mevlana'nın dizeleriniyle söylesek:

“Her gün bir yerden göçmek ne iyi,
Her gün bir yere konmak ne güzel.
Bulanmadan, donmadan akmak ne hoş,
Dünya beraber gitti cancağızım.
Ne kadar söz varsa düne ait,
Şimdi yeni şeyler söylemek lazım”

Kaynakça

- Agamben, G. (2020). COVID-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali (Çeviri: Ö. Karataş) Erişim: <https://terabayt.com/dusunce/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/> (ET: 20.05.2020)
- Arlı, A. (2020). Pandemi Gözlemleri: İnsan-Merkezci Bilginin Sınırları. Erişim: <https://tyap.net/pgi> (ET: 15.05.2020)
- Bayhan, V. (2018). Gözetim Toplumu ve Küresel Kentler. II. Uluslararası Şehir, Çevre ve Sağlık Kongresi, *Future Cities*, Full Text Book, Kapadokya, 16-20 Nisan 2018.
- Bayhan, V. (2011a). Küreselleşme ve Risk Toplumu. *Sosyologca*, 1, 203-217.
- Bayhan, V. (2011b). Sosyoloji ve Anomi: Toplumsal İntihar. *Sosyologca*, 2, 143-162.
- Bayhan, V. (2002). Risk Toplumu. *Doğu Batı*, 19, 187-202.
- Bayhan, V. (1992). *Enformasyon Toplumunda Kültür 21. Yüzyıla Girerken Kültürel Dönüşümlerin Bazı Belirtileri*, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Bozkurt V. (2020). Pandemi Döneminde Çalışma: Ekonomik Kaygılar, Dijitalleşme ve Verimlilik, *Kovid-19 Salgınının Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri ve Türkiye'ye Yönelik Öneriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Elbek, O. (2020). Korona Günleri (III): Kazanımlar. *Birikim Dergisi*, Erişim: https://www.birikimdergisi.com/guncel/10098/korona-gunleri-iii-kazanimler?fbclid=IwAR3rokjJX79T8Uw6O-F6iuMROPR6oUShFlaoiKd_MSBOdDxZgsuxfy0VGPeE (ET: 20.05.2020).
- Erem, O. (2020). Koronavirüs günlerinde ev içi şiddet artıyor: Kadınlar şiddetten korunmak için neler yapabilir?. *BBC*. Erişim: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52208017> (ET: 20.05.2020)
- Euronews (2020). Çin'de koronavirüs karantinasında kalan çiftlerde boşanma başvuruları ve aile içi şiddet arttı. Erişim: <https://tr.euronews.com/2020/03/11/cinde-koronavirus-karantinasinda-kalan-ciftlerde-bosanma-basvurular-ve-aile-ici-siddet-art> (ET: 20.05.2020)
- Fukuyama, F. (2020). Amerikan siyasetinin çöküşünün maliyetleri (Çev: C. Aydın). *Mücerret*. Erişim: <http://www.mucerrret.com/yazarlar/amerikan-siyasetinin-cokusunun-maliyetleri/> (ET: 20.05.2020)
- Han, Byung-Chul (2020). Viral Olağanüstü Hal ve Yarımın Dünyası (Çev: D. Sezer). Erişim: <https://terabayt.com/dusunce/viral-olaganustu-hal-ve-yarinin-dunyasi/> (ET: 20.05.2020)
- Harari, Y. N. (2020). Pandemiden sonra dünyayı ne bekliyor?. *DW Türkçe*. Erişim: <https://www.dw.com/tr/pandemiden-sonra-d%C3%BCnyay%C4%B1-ne-bekliyor/a-53234488> (ET: 20.05.2020)

- İmga, O & Ayhan, U. (2020). *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Devlet, Demokrasi ve Güvenlik*, Polis Akademisi Yayınları: 93, Ankara.
- İstikbal, D. (2020). Habermas tan Kissinger'a Uzmanların Koronavirüs Yaklaşımı. *Kriter*, 46, Erişim: <https://kriterdergi.com/dosya-guc-dengesinin-degisimi/habermastan-kissingera-uzmanlarin-koronavirus-yaklasimi> (ET: 20.05.2020)
- Klein, N. (2020). Koronavirüs Kapitalizmini Mağlup Etmenin Yolu (Çeviren: Y. Atılğan). Erişim: <https://www.polenekoloji.org/naomi-klein-ile-video-soylesi-koronavirus-kapitalizmini-mag-lup-etmenin-yolu/> (ET: 20.05.2020)
- Lyon, D. (2006). *Gözellenen Toplum*, (Çev: Gözde Soykan), Kalkedon Yay., İstanbul.
- Report on the Surveillance Society (2006). Erişim: https://www-surveillance-studies.net/?page_id=3 (ET: 10.05.2020)
- Şeker, M., Özer, A., Tosun, Z., Korkut, C. & Doğrul, M. (2020). COVID-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, TÜBA Raporları No: 34. Erişim: <http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/T%C3%9CBA%20Covid-19%20Raporu%206.%20G%C3%BCncelleme.pdf> (ET: 07.06.2020)
- Şimşek, F. (2020). Siyaset bilimci Joseph S. Nye, Jr.: "Koronavirüs gibi küresel tehditler milliyete göre hareket etmez" Medyascope. Erişim: <https://medyascope.tv/2020/05/10/siyaset-bilimci-joseph-s-nye-jr-koronavirus-gibi-kuresel-tehditler-milliyete-gore-hareket-etmez/> (ET: 20.05.2020)
- Taştan, C. (2020). *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler*, Polis Akademisi Yayınları: 90, Ankara.
- Zizek, S. (2020). *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*, New York and London: OR Books.
- Zizek, S. (2020a). Koronavirüsü, Kapitalizme 'Kill Bill-vari' Bir Darbedir, Komünizmin Yeniden İcat Edilmesine Yol Açabilir (Çev: Ö. Karakaş, K. Kırmızısakal). Erişim: <https://terrabayt.com/manset/zizek-koronavirusu-kapitalizme-kill-bill-vari-bir-darbedir-komunizmin-yeniden-icad-edilmesine-yol-acabilir/> (ET: 20.05.2020)
- Zizek, S. (2020b). Koronavirüsü Karar Vermeye Zorluyor: Ya Küresel Komünizm Ya Orman Kanunları (Çev: S. Güneş, K. Kırmızısakal). Erişim: <https://terrabayt.com/dusunce/zizek-koronavirusu-karar-vermeye-zorluyor-ya-kuresel-komunizm-ya-orman-kanunlari/> (ET: 20.05.2020)